

Tomasz Kargol

Uniwersytet Jagielloński

Ziemiaństwo a uprzemysłowienie Galicji na przełomie XIX i XX w. (do 1918 r.)

W powszechnej opinii pojęcia „Galicja”, „ziemiaństwo” i „uprzemysłowienie” są sobie obce, a nawet się wykluczają. Galicja postrzegana jest jako kraj rolniczy i pozbawiony zakładów przemysłowych. Natomiast ziemiaństwo kojarzone jest wyłącznie ze wsią i rolnictwem, ewentualnie z przemysłem rolno-spożywczym.

Marazm ziem zaboru austriackiego dostrzegali współcześni. Stanisław Szczepanowski pisał o „nędzy galicyjskiej”. Franciszek Bujak jako wzór uprzemysłowionych dóbr podał dobra Nisko i ordynację przeworską Lubomirskich, jednocześnie konstatując: „Niestety podobnych własności ziemskich niewiele możnaby w Galicyi naliczyć”¹. Czy jest to opinia krzywdząca dla innych ziemian, będąca efektem pewnego uprzedzenia Bujaka do nich, czy też trafna ocena galicyjskiej rzeczywistości? Na to pytanie bez szczegółowych badań nie jesteśmy w stanie odpowiedzieć. W niniejszym tekście pragnę zarysować problematykę badawczą, koncentrując się na następujących zagadnieniach: udział ziemiaństwa w uprzemysłowieniu kraju, ze szczególnym uwzględnieniem pozarolniczych sektorów przemysłu, uprzemysłowienie majątków ziemiańskich, funkcjonowanie wybranych majątków i zakładów oraz zaangażowanie ziemian w działalność organizacji przemysłowych.

Definicję ziemiaństwa oparłem na trzech kryteriach: kryterium ekonomicznym (właściciele i dzierżawcy większych majątków ziemskich, określanym pojęciem „własność tabularna”), kryterium genealogicznym i narodowym (przed-

¹ F. Bujak, *Galicja*, t. II, Lwów–Warszawa 1910, s. 292.

stawiciele szlachty i arystokracji pochodzenia polskiego bądź spolonizowani) i kryterium świadomości społecznej (osoby mające poczucie przynależności do ziemiaństwa jako odrębnej grupy i przez to środowisko zaakceptowane). Spośród właścicieli dóbr tabularnych wyselekcjonowano osoby, które można uznać za ziemian, a następnie na podstawie *Skorowidzów przemysłowo-handlowych Królestwa Galicji* z lat 1906 i 1912 oraz materiałów archiwalnych (zespoły majątkowo-rodzinne) ustalono ziemiańskich właścicieli zakładów przemysłowych².

Stan badań nad dziejami ziemiaństwa w Galicji w XIX i XX w., zwłaszcza w zakresie jego działalności gospodarczej, nie mówiąc już o jego zaangażowaniu w działalność przemysłową, jest bardzo skromny³. Więcej miejsca poświęcono działalności przemysłowej ziemiaństwa w pozostałych zaborach, zwłaszcza w Królestwie Polskim⁴ oraz w okresie międzywojennym⁵.

Głównym źródłem wiedzy i działalności przemysłowej galicyjskiego ziemiaństwa są materiały archiwalne, na czele z zespołami dóbr ziemskich⁶. Kwerenda objęła następujące zespoły archiwalne: Archiwum Zarządu Dóbr Sędzi-

² W zaborze austriackim w XIX w. większą własność ziemską określano pojęciem „własność tabularna”. Na początku XX w. w prasie i publicystyce konserwatywnej i rolniczej pojawiły się nazwy „wielcy rolnicy” oraz „ziemianie”, skupieni w tzw. kółkach ziemiańskich i zjazdach ziemiańskich. Uczestniczyli w nich „więksi właściciele i dzierżawcy”, przedstawiciele Galicyjskiego Towarzystwa Kredytowego i organizacji rolniczych. Dopiero w odrodzonej Polsce, na obszarze byłego zaboru austriackiego, powstały stowarzyszenia ziemiańskie, statutowo regulując zasady swego członkostwa. Tym samym ziemianie przyjęli kryteria określające przynależność do tej grupy społecznej. Statut Związku Ziemian w Krakowie z 1921 r. określał warunki członkostwa: „Członkowie rekrutują się z właścicieli i dzierżawców gospodarstw folwarcznych oraz wszystkich, którzy bezpośrednio lub pośrednio zajmują się sprawami gospodarstwa wiejskiego”. *Statut Związku Ziemian w Krakowie*, Kraków 1921, s. 4. Jak widać, przynależność do Związku oparta była na kryterium majątkowo-zawodowym (rolnictwo).

³ M. Kozaczka, *Ziemiaństwo w województwie łwowskim w okresie międzywojennym*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 2005, t. XV, s. 101–118.

⁴ *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII–XX wieku*, red. W. Caban, M. B. Markowski, Kielce 1993; R. Kotewicz, *Antoni Ostrowski 1782–1845, ziemianin-przemysłowiec, założyciel Tomaszowa Mazowieckiego*, Warszawa 1995; tenże, *Wkład ziemiaństwa w kreowanie przemysłu w pierwszej połowie XIX wieku w Królestwie Polskim*, „Żyrardowski Rocznik Muzealny” 2003, R. V, nr 6, s. 9–13.

⁵ M. Kozaczka, *Przemysł ordynacji zamojskiej w latach 1918–1939*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 2002, t. XI, s. 163–177.

⁶ Więcej informacji o archiwach podworskich zob. K. Tymczak, *Akta podworskie w Oddziale Wawelskim Archiwum Państwowego w Krakowie. Charakterystyka zbiorów*, [w:] *Ukryte w źródłach z warsztatu historyka XIX w.*, red. K. Karolczak, Kraków 2009, s. 60–69; M. Tylza-Janosz, *Źródła i zagadnienia problemowe do badań nad gospodarką dóbr ziemskich w XIX wieku na przykładzie zespołu akt podworskich Dyrekcji Dóbr Żywieckich*, [w:] tamże, s. 70–91.

szowskich, Archiwum Dzikowskie Tarnowskich, Archiwum Dóbr Osiek i Archiwum Jordanów. Drugą grupę materiałów archiwalnych stanowią zespoły administracji ogólnej (starostwo powiatowe w Rzeszowie z okresu międzywojennego). Spośród źródeł drukowanych cenne informacje przynosi prasa gospodarcza oraz sprawozdania organizacji gospodarczych i przedsiębiorstw. Kolejnym źródłem informacji są reklamy, ogłoszenia i winiety majątków ziemiańskich lub poszczególnych zakładów⁷. Materiały proveniencji gospodarczej uzupełniono księgami adresowymi i skorowidzami przemysłowo-handlowymi. Ziemiańskie pochodzenie właścicieli przedsiębiorstw ustalono na podstawie nazwisk, informacji uzyskanych z wykazów właścicieli dóbr ziemskich⁸, herbarzy, spisów ziemian oraz innych źródeł heraldycznych i genealogicznych⁹.

W drugiej połowie XIX w. działalność przemysłowa, skala i charakter uprzemysłowienia dóbr ziemiańskich w Galicji były pochodną tradycji i historycznej ciągłości, sytuacji ekonomicznej kraju, zwłaszcza rolnictwa, polityki gospodarczej władz austriackich i krajowych. W działalności przemysłowej ziemian galicyjskich jak w zwierciadle odbijały się również zmiany w ogólnej sytuacji gospodarczej Galicji, rolnictwie i przemyśle. W Galicji dominowały tradycyjne gałęzie przemysłu spożywczego: gorzelnictwo, browarnictwo, młynarstwo, bazujące na własnych surowcach dóbr ziemskich (ziemiaki, zboże na słód i na przemiał)¹⁰. Do nowych branż należały: drożdżarstwo i zakłady związane z przerobem ziemniaków. Eksploatacja ropy naftowej i przerób drewna przełożył się na bujny rozwój przemysłu naftowego i przemysłu drzewnego. Wzrost liczby ludności i procesy urbanizacyjne dały impuls do rozwoju sektora materiałów budowlanych. W ciągu XIX i na początku XX w. w przemyśle galicyjskim nastąpiły istotne zmiany: postęp technologiczny, koncentracja produkcji w części branż (np. cukrownictwo¹¹, w mniejszym stopniu browarnic-

⁷ Stylizowane winiety przedsiębiorstw podawały nazwę firmy, dane adresowe oraz rodzaje przedsiębiorstw. Zygmunt Jordan, prawdopodobnie od 1912 r., posługiwał się winiętą: *Zakłady Fabryczne Browar Parowy, Ces. Król. uprzyw. Młyn Szczepanowicki, Torfiarnia, Gorzelnia, Cegielnia Parowa, Dachówka, Dreny Zygmunta z Zakliczyna Jordana w Wojniczu*, Archiwum Państwowe w Krakowie (dalej: AP Kr), Archiwum Jordanów (dalej: AP Jor), sygn. Jor 17, k. 171. Zarząd dóbr sędziszowskich posługiwał się blankietami: *Browar Pivny Góra Ropczycka, Sędziszów Pierwsza Fabr. Kraj. Słodu i Przetworów Słodowych Dzierżawców Browaru Hr. Potockich*.

⁸ Zob. T. Epsztejn, *Polska własność ziemna na Ukrainie w 1890 roku*, Warszawa 2008, s. 9–14.

⁹ Zob. S. Górczyński, *Nobilitacje w Galicji w latach 1772–1918*, Warszawa 1997.

¹⁰ P. Grata, *Miejsce byłej Galicji w gorzelnictwie rolniczym międzywojennej Polski*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Socjologiczno-Historyczna. Historia” 2005, z. 30, s. 14.

¹¹ Koncentracja sektora cukrowniczego wokół cukrowni przeworskiej spowodowała upadek cukrowni ziemiańskich. Działające w dobrach sędziszowskich cukrownie w Górze Ropczyckiej i Sędziszowie zostały w 1897 r. sprzedane przez Różę z hr. Potockich ks. Radziwiłłową i Zofię z hr. Potockich hr. Tarnowską Galicyjskiemu Towarzystwu Przemysłu Cukrowniczego z Przeworska. Zob. Archiwum Państwowe w Rzeszowie (dalej: AP Rz), Archiwum Zarządu Dóbr

two), pojawienie się spółek akcyjnych oraz wzrost produkcji. Odmienne trendy rozwojowe cechowały gorzelnictwo. Gorzelnie i młyny nadal pozostały składnikiem dóbr ziemskich, podczas gdy browary wtapiały się w krajobraz miejski lub przekształcały się w samodzielne przedsiębiorstwa przemysłowe¹². Wysuwający się na czoło przemysł gorzelniany ma bogatą literaturę, dlatego pominię go w swych rozważaniach, a zainteresowanych odsyłam do prac Jerzego Michalewicza¹³.

W działalności przemysłowej ziemiaństwa w drugiej połowie XIX w. i na początku kolejnego stulecia dostrzec można dwie tendencje. Pierwsza polegała na zaangażowaniu kapitałów w te sektory przemysłu, które ściśle powiązane były z dobrami ziemskimi (gorzelnictwo, młynarstwo, produkcja artykułów ziemniaczanych). Druga zaś obejmowała inwestycje w zakłady przemysłowe ulokowane poza granicami dóbr, ale związane z rolnictwem, bądź w nierolnicze gałęzie przemysłu w obrębie dóbr ze względu na ich bogactwo naturalne (górnictwo, hutnictwo, przemysł drzewny i materiałów budowlanych). Pierwsze zjawisko było powszechne, drugie zaś obejmowało nieliczne rody (np. Potoccy z Krzeszowic) bądź osoby (ks. Andrzej Lubomirski).

W dobrach sędziszowskich na początku XX w. uruchomiono nową gorzelnię na folwarku Przedmoście Sędziszowskie, która produkcję uruchomiła w kampanii 1904/1905¹⁴. Cukrownia w Łańcucie, zbudowana w 1830 r., w drugiej połowie XIX w. zmieniona została na koszary i magazyny, a w latach 1907–1911 przebudowana na gorzelnię¹⁵. Od 1911 r. w ordynacji łańcuckiej rozpoczęto rozbudowę i unowocześnianie przemysłu gorzelnianego. Wybudowano nowe pomieszczenia dla rektyfikacji spirytusu. W 1917 r. w oparciu o rafinerię łańcucką oraz dwa inne zakłady powstała spółka akcyjna – Towarzystwo Akcyjne dla Przemysłu Spirytusowego i Chemicznego¹⁶.

Sędziszowskich (dalej: AZDS), sygn. 364, Kontrakt sprzedaży „Cukrowni w Górze Ropczyckiej” i „Cukrowni hr. Artura Potockiego w Sędziszowie” między Różą z hr. Potockich ks. Radziwiłłową i Zofią z hr. Potockich hr. Tarnowską a Galicyjskim Towarzystwem Przemysłu Cukrowniczego w Przeworsku, Kraków 5 XI 1897, k. 1–4.

¹² J. Michalewicz, *Austriackie ustawodawstwo państwowe wobec przemysłu spożywczego w Galicji*, [w:] *Polska i Polacy w XIX–XX wieku. Studia ofiarowane Profesorowi Mariuszowi Kulczykowskiemu w 70. rocznicę jego urodzin*, red. K. Ślusarek, Kraków 2002, s. 321–322.

¹³ J. Michalewicz, *Przemysł gorzelniany Galicji doby autonomicznej. Między monopolem dworskim a monopolem państwowym*, Kraków 1988; *Słownik historyczny zakładów przemysłu gorzelniczego Galicji doby autonomicznej, A–G*, Kraków 1988; *H–K*, Kraków 1989; *L–R*, Kraków 1992; *S–Ż*, Kraków 1993.

¹⁴ AP Rz, AZDS, sygn. 393, Produkcja okowity w kampanii gorzelnianej roku 1904/1905 w gorzelnii w Przedmościu Sędziszowskim, Góra Ropczycka, 1 IX 1905, k. 20.

¹⁵ I. Rychlikowa, *Szkice o gospodarce panów na Łańcucie*, Łańcut 1971, s. 248.

¹⁶ Tamże, s. 264.

Nowe przedsięwzięcia w dobrach Tarnowskich z Dzikowa na początku XX w. obejmowały cegielnię i tartak w Chmielowie oraz tartak w Budach. W tym samym czasie hr. Zdzisław Tarnowski rozważał uruchomienie przedsiębiorstwa zajmującego się wykorzystaniem żywicy drzewnej. Dopiero w 1918 r. przygotowano kosztorys uruchomienia terpentyniarni w majątku Końskie Wielkie. Przy wyrębie pni planowano zatrudnić robotników z Królestwa Polskiego¹⁷. Zakład uruchomiono w latach 1920–1921.

W 1916 r. z inicjatywy banków i ziemian powołano przedsiębiorstwo o nazwie Galicyjska Fabryka dla Przetworów Produktów Rolniczych. Wielką własność ziemską reprezentowali: Stanisław Niezabitowski, hr. Zdzisław Tarnowski, br. Jan Goetz Okocimski i hr. Alfred Potocki. Siedzibą spółki był Kraków. Jej celem była przeróbka i sprzedaż płodów rolniczych, „zawieranie interesów prawnych między spółką, a Spółnikami”, udzielanie kredytów powyżej 20 000 koron, udzielanie prokury. Budynki fabryki planowano wybudować w Chmielowie, należącym do Tarnowskiego¹⁸. W 1916 r. przystąpiono do budowy, która przebiegała w trudnych warunkach i planowane na początek 1917 r. uruchomienie fabryki mączki ziemniaczanej nie nastąpiło z powodu trudności w nabyciu i przetransportowaniu materiałów i maszyn. Suszarnię ziemniaków w Chmielowie uruchomiono na początku 1918 r.¹⁹ Przerabiała ona kartofle z powiatu tarnobrzesckiego na podstawie ustaleń władz centralnych i autonomicznych (wysokość przydzielonych kontyngentów). Jednym z głównych dostawców były dobra dzikowskie²⁰.

Na początku XX w. w przemysł pozarolniczy zaangażowani byli: hr. Andrzej Potocki z Krzeszowic, ks. Andrzej Lubomirski i hr. Edward Mycielski.

W dobrach Potockich z Krzeszowic w XIX w. funkcjonowały kopalnie rud cynkowo-ołowianych i huty cynku, na czele z zakładem o nazwie „Artur” w Krzu. W drugiej połowie stulecia przedsięwzięcia te były stopniowo likwidowane, wprawdzie kopalnie, a potem i huty. W 1914 r. zaprzestano działalności huta cynku „Artur”²¹. Dobra Potockich z kopalniami w Sierszy i Tenczynku były, obok Jaworzna, głównym ośrodkiem wydobycia węgla kamiennego w Wolnym Mieście Krakowie, a następnie w Galicji. Z zakła-

¹⁷ AP Kr, Archiwum Dzikowskie Tarnowskich (dalej: ADzT), sygn. ADzT 3155, Pozyskiwanie terpentyny i smoły ze starych pniaków sosnowych, spisane na podstawie badań terpentyniarni w Końskich dnia 25 i 26 lipca 1918 r., Buda Stalowska 29 VII 1918.

¹⁸ Tamże, sygn. ADzT 3147, Kopia protokołu z pierwszego posiedzenia Rady Nadzorczej, 20 IX 1916.

¹⁹ Tamże, Sprawozdanie z wstępnej lustracji galicyjskiej fabryki dla przetworów rolniczych w Chmielowie, przeprowadzonej 30 IX–4 X 1918 r.

²⁰ Tamże, Bank Przemysłowy, filia w Krakowie do Juliana Kruppa, generalnego pełnomocnika dóbr Z. Tarnowskiego, Kraków 5 III 1919.

²¹ *Trzebinia. Zarys dziejów miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Kraków 1994, s. 198–206.

dów hr. Andrzeja Potockiego (kopalnie w Sierszy i Tenczynku, huta cynku w Krzu) przy udziale kapitału austriackiego powstało w 1907 r. towarzystwo akcyjne – Galicyjskie Akcyjne Zakłady Górnicze²². Z inicjatywy hr. Andrzeja Potockiego powstały w Trzebini: fabryka impregnowania drewna i rafineria nafty, którą Potocki po roku przygotowań uruchomił w 1896 r., a 3 lata później sprzedał²³.

Ordynat przeworski ks. Andrzej Lubomirski był właścicielem nie tylko wielkich dóbr ziemskich i położonych w ich obrębie zakładów rolno-spożywczych, ale również zakładów mechanicznych we Lwowie. Ich oferta obejmowała urządzenie, rekonstrukcję i naprawę gorzelnii, wykonywanie odlewów żelaznych, kotłów parowych i innych konstrukcji żelaznych oraz inne roboty kotlarskie. W 1914 r. powstała połączona z kapitałem Zieleniewskich fabryka w Krakowie²⁴.

Hr. Edward Mycielski był właścicielem, założonej z inicjatywy hr. Andrzeja Potockiego, Pierwszej Galicyjskiej Fabryki Impregnowania Drewna w Trzebini, cegielni parowej oraz współwłaścicielem zakładu armatur, pomp i odlewni żelaza w Trzebini²⁵.

Pominąwszy przemysł rolno-spożywczy, kapitał ziemiański zaangażowany był przede wszystkim w czterech sektorach przemysłu: drzewnym, materiałów budowlanych (cegielnie, produkcja dachówek i rur drenarskich), górniczym²⁶ i wydobywania „materiałów pierwotnych” (np. kamieniołomy). Mniejszą rolę ziemianie odgrywali w przemyśle hutniczym, chemicznym, włókienniczym, metalowym, maszynowym i papierniczym (zob. aneks, tabela 1).

Wspomniana wyżej struktura galicyjskiego przemysłu dokładnie odwzorowana jest w uprzemysłowionych dobrach ziemiańskich. Majątki ziemiańskie podzielić można na nieuprzemysłowione (brak w nich jakichkolwiek zakładów) oraz uprzemysłowione. W tych drugich dominowały zakłady rolno-spożywcze (gorzelnie, browary, młyny, cukrownie) oraz tartaki, cegielnie i inne zakłady materiałów budowlanych (zob. aneks, tabela 2).

Uprzemysłowienie dóbr polegało przede wszystkim na funkcjonowaniu zakładów rolno-spożywczych. Dobrze uprzemysłowione były duże majątki, których zakłady mogły prowadzić produkcję masową. Zaliczyć do nich można majątek ks. Andrzeja Lubomirskiego z Przeworska, majątek ordynacji łańcuc-

²² Tamże, s. 210–218; F. Bujak, *Galicja...*, s. 196.

²³ *Trzebinia...*, s. 222–223.

²⁴ J. Michalewicz, *Przemysł gorzelniany...*, s. 59.

²⁵ *Trzebinia...*, s. 221, 224.

²⁶ W 1907 r. z istniejących wcześniej 9 kopalń węgla brunatnego czynna była tylko jedna – hr. Romana Potockiego w Potyliczu k. Rawy Ruskiej. Zatrudniała ona w latach 1907–1908 od 66 do ok. 180 robotników. Wydobyte, 176 tys. q, sprzedawane było głównie kolejom państwowym i wykorzystywane na własny użytek. Zob. F. Bujak, *Galicja...*, s. 202.

kiej Potockich, majątek Potockich z Krzeszowic, hr. Zdzisława Tarnowskiego z Dzikowa.

Ks. Władysław Sapieha był właścicielem takich zakładów, jak: mleczarnia parowa w Oleszycach, tartak parowy w Hołubli, tartak parowy w Oleszycach, fabryka parowa beczulek na ryby w Hołubli, gorzelnia rolnicza w Tarnawach, ręczny wyrób dachówek i gąsiorów cementowych w Krasieczynie i Oleszycach oraz młyn motorowy w Oleszycach²⁷. Majątek w Weryni (Zarząd Dóbr Kolbuszowa) miał cegielnię, parowy tartak oraz wytwórnię wikliny koszykarskiej. Dobra Sanguszków z Gumnisk k. Tarnowa posiadały cegielnię, tartak parowy, stolarnię i fabrykę dachówek „Konstancja”²⁸.

W 1922 r. w dobrach Osiek funkcjonowały następujące zakłady przemysłowe: dwie gorzelnie (Osiek, Łęki), browar, cegielnia parowa, młyn, tartak²⁹. W dobrach Zygmunta Jordana funkcjonował browar, gorzelnia, młyn, torfiarnia, cegielnia. W dobrach Potockich z Krzeszowic rozwijały się zakłady górnicze i hutnicze, a mianowicie kopalnia gliniek, kopalnie węgla w Sierszy i Tenczynku, huta cynku w Krzu, cegielnia w Krzeszowicach, browar akcyjny w Tenczynku.

Hr. Oliver i Maria Resseguier, właściciel klucza Nisko (15 500 ha, w tym 13 000 ha lasów), posiadał w swych majątkach cegielnię parową, fabrykę dachówek, wyrobów betonowych, hutę szkła, dwa tartaki, browar, młyn i mleczarnię oraz prywatną elektrownię³⁰.

Na rynku galicyjskim większość zakładów ziemiańskich miało lokalne znaczenie. Pozycję poszczególnych zakładów na rynku lokalnym ustalić można na podstawie list odbiorców. Przykładowo, lista odbiorców browaru w Osieku obejmowała 41 osób z 24 miejscowości, położonych w najbliższym sąsiedztwie osieckiego browaru³¹.

Również pod względem wielkości produkcji, zatrudnienia i wyposażenia przedsiębiorstwa ziemiańskie były skromne. Zatrudnienie wahało się od kilku do kilkudziesięciu osób, w nielicznych przypadkach przekraczało 100 osób (zob. aneks, tabela 3). Wysokość zatrudnienia nie odbiegała jednak od galicyjskich realiów, w których największe firmy zatrudniały po kilkaset osób (jedno z największych pracodawców w Galicji, przedsiębiorstwo „Zieleniewski”, zatrudniało ok. 600 osób, a browar w Okocimiu 650).

²⁷ *Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicji*, wyd. I za rok 1906, Lwów 1906, s. 139.

²⁸ Tamże, s. 156.

²⁹ AP Kr, Archiwum Dóbr Osiek, sygn. ADO 127.

³⁰ F. Bujak, *Galicja...*, s. 292.

³¹ Były to następujące miejscowości: Witkowice, Rajsko, Kęty, Polanka Wielka, Grojec, Poręba Wielka, Zagórnik, Bielany, Polanka, Babice, Oświęcim, Piotrowice, Brzezinka, Głębowice, Nidek, Harmęże, Heczarnowice, Dwory, Stare Stawy, Osiek, Andrychów, Brzeszcze, Nowa Wieś.

Przedsiębiorstwa, zakłady przemysłowe były zarządzane we własnym zakresie przez właścicieli dóbr lub zarządy dóbr, ewentualnie wydzierzawiane. Głównymi problemami, jakie dotyczyły właścicieli lub dzierżawców, były: brak stabilnego rynku zbytu, brak środków finansowych na inwestycje, brak surowców, półfabrykatów i paliwa, niski stan techniczny budynków i maszyn. Pod tym względem trudniejsza sytuacja panowała w mniejszych dobrach i mniejszych zakładach oraz zakładach leżących w pobliżu większych przedsiębiorstw. Jako przykład podać można sytuację w majątku i gorzelnii w Pustkowie, należących do Zygmunta Jordana. W 1902 r. gorzelnia groziła paraliżem i przerwaniem produkcji z powodu braku węgla, jęczmienia, kartofli oraz robotników³². W fatalnej sytuacji znajdował się browar w Górze Ropczyckiej (dobra sędziszowskie): „Jest bardzo zużyty i wymaga koniecznej i bezzwłocznej reparacji. Szczególnie wszystkie dachy gontowe są w bardzo złym stanie, ostatnia słotna zima do zgnicia dachów i tak złych najwięcej się przyczyniła, przy czym część krokwi musi być wymieniona i zastąpiona nowymi”³³. W następnych latach browar podupadł, a w 1919 r. przestał funkcjonować.

Cześć ziemiańskich zakładów, dbając o swój wizerunek i pozycję na rynku, produkowała produkty markowe i firmowe oraz regionalne. Pierwsza Podolska Fabryka Spirytusu i Drożdży Prasowanych Ludwika Horodyskiego w Kołędzianach polecała jako swą markę „podolskie drożdże”. Zakłady włókiennicze Potockich słynęły z wyrobów „makatów buczackich”³⁴. Browar

³² Fatalną sytuację w majątku potwierdza list dzierżawcy Sikory do Zygmunta Jordana. W pierwszym liście czytamy: „Węgla dotąd nie ma, kartofle się kończą, jęczmienia mam na bieżący tydzień, proszę uprzejmie o łaskawe dostarczenie materiałów dla gorzelnii, bo ruch w gorzelnii ustanie. Dziś drugi kwiecień, należy się ordynaria służbie, nie mam dla niej oprócz żyta nic w spichrzu, nie otrzymają ordynarii, rozleżą się, któż będzie potem koło bydła robił? Kowal już odszedł”. AP Kr, AJor, sygn. Jor 15, Sikora do Z. Jordana, Pustków 2 IV 1902, k. 133. Dwa dni później wspomniany Sikora alarmował: „Węgla dotąd nie ma, najpóźniej 13 kwietnia muszę oznajmienie ruchu gorzelnianego do c.k. Urzędu podatkowego wnieść, jeżeli dotąd nie będzie można węgla, jęczmienia i kartofli dostać, proszę najuprzejmiej o łaskawe mi doniesienie, że od 15 kwietnia mam ruch gorzelniany zakończyć, gdyż w takowym razie według ustawy gorzelnianej obowiązany jestem 8 dni przed ukończeniem ruchu o takowem do c.k. Dyrekcji Skarbu wnieść. W ukończeniu ruchu gorzelnianego z dniem 15 kwietnia pozostaje mniej więcej 86 hektolitrów 100% alkoholu kontyngentowego niewyrobionego. Czeladź woła o ordynację, mam tylko dla niej żyto, zaś pszenicy, jęczmienia i grochu brak, czeladź grozi odejściem, kowal już odszedł. Stan jest bardzo przykry”. Tamże, Sikora do Z. Jordana, Pustków 4 IV 1902, k. 175.

³³ AP Kr, ADzT, sygn. ADzt 1046, Kosztorys najkonieczniejszych napraw w Browarze w Górze Ropczyckiej i w Ratuszu w Sędziszowie, bez doliczenia wartości drzewa, Góra Ropczycka 12 IX 1910.

³⁴ Zob. J. Chruszczyńska, *Makaty buczackie w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie*, Warszawa 1996, s. 7–9.

parowy hr. Zdzisława Tarnowskiego reklamował „porter dzikowski”, czyli „specjalną metodą sporządzane piwo czarne, kuracyjne”³⁵.

Liderzy środowisk ziemiańskich, wywodzący się z kręgów arystokratycznych i właściciele wielkich majątków ziemskich, zaangażowani byli w działalność organizacji przemysłowych, banków i przedsiębiorstw akcyjnych. Ks. Witold Czartoryski był członkiem Zarządu Galicyjskiego Towarzystwa Przemysłu Cukrowniczego z Przeworska. W 1918 r. we władzach Galicyjskiego Bukowińskiego Towarzystwa Przemysłu Cukrowniczego w Przeworsku zasiadali: ks. Andrzej Lubomirski jako przewodniczący Rady Zawiadowczej, Jan Mars i Jerzy Turnau jako członkowie Komisji Rewizyjnej oraz Antoni Gosiewski i Bohdan Broniewski jako członkowie Komitetu Wykonawczego. Szczególnym zaangażowaniem w działalność cukrowni przeworskiej wykazywał się ks. Andrzej Lubomirski. W latach 1900 i 1901 promował przeprowadzenie nowej (trzeciej) emisji akcji na łączną sumę 3 050 000 koron w celu pozyskania kapitałów na wybudowanie dwóch nowych cukrowni³⁶.

Wielu ziemian aktywnie uczestniczyło w pracach organizacji przemysłowych, jak choćby Związku Przedsiębiorców Gorzeln Rolniczych³⁷, Galicyjskiego Związku Piwowarów³⁸, Galicyjskiego (Krajowego) Związku Młynów, Cent-

³⁵ *Skorowidz...*, 1906, s. 165.

³⁶ AP Kr, ADzT, sygn. ADzt 844, Ks. A. Lubomirski do hr. Z. Tarnowskiego, Lwów 23 III 1900. W liście tym czytamy: „Mamy zamiar rozpocząć w tym roku budowę 2 nowych cukrowni, ponieważ jesteście już znacznie interesowani w naszym Towarzystwie i ponieważ mam wszelką nadzieję, że te dwa nowe zakłady ni tylko nie pogorszą rentowności naszego, lecz jeszcze ją poprawią, nie mogę Ciebie pominąć i przesyłam Ci informacyjne druki. Że interes będzie dobry nie wątpię i w każdym razie sytuacja naszego Towarzystwa po wygaśnięciu dzisiejszego kartelu znacznie się polepszy, bo na podstawie wyprodukowanego cukru możemy żądać znacznie wyższego kontyngentu. Do rozpoczęcia kroków wszystko jest przygotowane, ta subskrypcja jest tylko prowizoryczną, ażeby do Ogólnego Zgromadzenia można przystąpić z zapewnieniem pokrycia całej emisji”.

³⁷ Na początku XX w. we władzach Związku zasiadali jako członkowie Rady Nadzorczej: dr hr. Stanisław Mycielski, właściciel dóbr Borynicze, Władysław Żeleński, właściciel dóbr Grodkowice, hr. Adam Gołuchowski, Ludwik Horodyski, właściciel dóbr Kołędziany, Stanisław Jędrzejowicz, właściciel dóbr Jasionka, Wincenty Kraiński, właściciel dóbr Perespa, Stefan Sękowski, właściciel dóbr Woysław, Władysław Serwatowski, właściciel dóbr Jezierzany, hr. Stanisław Stadnicki, właściciel dóbr Krysowice; jako zastępcy członków Rady Nadzorczej: baron Czecz de Lindenwald, właściciel dóbr Bierzanów, Stanisław Bohdanowicz, Gustaw Łączyński, właściciel dóbr Batiatycze, Stefan Myczkowski, właściciel dóbr Munina, Wincenty Rozwadowski, właściciel dóbr Kozłów, dr Bronisław Słomnicki, Kazimierz Wysocki, właściciel dóbr Domanów, Stanisław Zwolski, właściciel dóbr Bryńce. Tamże, sygn. ADzT 1047, skład osobowy Związku Przedsiębiorców Gorzeln Rolniczych we Lwowie, k. 17.

³⁸ W 1912 r. w skład zarządu wchodził: bar. J. Goetz-Okocimski, ks. Paweł Sapieha, hr. Stanisław Tarnowski, Zygmunt Mars. *Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi*, wyd. II za rok 1912, Lwów 1912, s. 164.

ralnego Związku Galicyjskiego Przemysłu Fabrycznego³⁹, Ligi Pomocy Przemysłowej⁴⁰, Krajowego Związku Przemysłowego we Lwowie⁴¹.

W zakresie propagowania przemysłu w Galicji zdecydowanie na czoło wysuwała się postać ks. Andrzeja Lubomirskiego i rodziny Potockich z Krzeszowic. Rolę Lubomirskiego jako prezesa Centralnego Związku Galicyjskiego Przemysłu Fabrycznego docenił Franciszek Bujak⁴².

Sporną kwestią pozostaje ocena działalności ekonomicznej, nie tylko przemysłowej ziemiaństwa. Ziemiaństwo w Galicji nie kreowało uprzemysłowienia kraju i nie inwestowało w przemysł poza granicami swych dóbr, z wyjątkiem zakupu akcji. Inwestując w działalność przemysłową, ziemianie zakładali przedsiębiorstwa tradycyjnych gałęzi przemysłu (przemysł rolno-spożywczy i drzewny), powiązane z ich dobrami ziemskimi, a niekiedy również z kapitałem zagranicznym.

³⁹ We władzach Związku w latach 1904–1905 zasiadali: ks. Andrzej Lubomirski jako prezes, Jan Goetz-Okocimski jako jeden z dwóch wiceprezesów. Członkami wspierającymi byli: dr Józef Kaden, właściciel dóbr Dobrków, Jan Mars, inżynier i właściciel dóbr w Sądowej Wiszni; członkami zwyczajnymi: baron Julian Brunicki z Podhorców, hr. Kazimierz Drohojowski z Bolanowic, Stanisław Homolasc, Stanisław Żeleński, Władysław Wimmer i spółka jako właściciele fabryki dachówek w Niepołomicach, hr. Olga i Szczęsny Koziobrodzcy z Hlibowa, hr. Karol Lanckoroński z Komarna, ks. Andrzej Lubomirski, ks. Eleonora Lubomirska, ks. Kazimierz Lubomirski z Krechowic, Maria Lubomirska i wspólnicy jako właściciele kopalni nafty, Kazimiera Matczyńska, hr. Leon Pilińscy z Grzymałowa, hr. Andrzej Potocki z Krzeszowic, hr. Emil i Oskar Potoccy z Buczacza, hr. Roman Potocki z Łańcuta, hr. Jakub Romaszkan z Horodenki, hr. Stefan Romer z Biezdziatki, Konstancja Sanguszkowa w imieniu małoletniego ks. Romana Sanguszki z Gumnisk k. Tarnowa, hr. Stanisław Siemieński z Pawłosiowa, hr. Aleksander Skarbek z Rudek, hr. Henryk Starzeński z Hnizdyczowa, hr. Henryk Szeliski z Kozowej, Gustaw Szaskiewicz z Rzemienia, hr. Zdzisław Tarnowski, baron Hugo Wattman z Sokala, hr. Władysław Zamojski, hr. Edward Mycielski i wspólnicy jako właściciele fabryki impregnacji drzewa, zarząd dóbr Ludwika Horodyskiego z Kolędzian, Zygmunt Mars jako właściciel browaru w Limanowej, hr. Stanisław Plater-Zyber z Moszkowa jako właściciel krochmalni. W 1912 r. we władzach centralnych Związku i w sekcjach miejscowych odnaleźć można: ks. Andrzeja Lubomirskiego, barona J. Goetza-Okocimskiego, Antoniego Gosiewskiego, hr. Edwarda Mycielskiego, właściciela fabryki impregnacji drewna, barona Juliana Brunickiego, hr. Henryka Starzeńskiego, właściciela fabryki wyrobów cementowych w Hnizdyczowie, hr. Stefana Bobrowskiego, właściciela gorzelni w Andrychowie. Tamże, s. 158–162.

⁴⁰ W działalności Ligi zaangażowali się: ks. Andrzej Lubomirski jako jej prezes, hr. Stanisław Henryk Badeni z Koropca, hr. Włodzimierz Łoś z Grodkowa, Alfred Mały, właściciel dóbr Wołowe, Włodzimierz Gniewosz z Drohobycza, Władysław Serwatowski z Jezierzan, hr. Felicja Skarbkowa, właścicielka dóbr w Rudkach, hr. Janusz Tyszkiewicz, właściciel dóbr Werynia, Antoni Gosiewski, właściciel dóbr i dyrektor cukrowni przeworskiej, Maria Łozińska, żona właściciela dóbr Urzejowice. Tamże, s. 156.

⁴¹ W 1912 r. w skład Rady Nadzorczej wchodził: dr Stanisław hr. Mycielski jako prezes, oraz członkowie: hr. Stanisław Badeni, ks. Wanda Czartoryska. Tamże, s. 166.

⁴² F. Bujak, *Galicja...*, s. 287. M. Tyrowicz i J. Zdrada w biogramie Lubomirskiego w PSB stwierdzili natomiast, iż: „Działalność gospodarcza L-ego zmierzała do ekonomicznego wzmocnienia ziemiaństwa. Interesował się wyłącznie produkcją roślin przemysłowych i przemysłem przetwórczym, zwalczając konkurencję przedsiębiorstw niemieckich”. Zob. M. Tyrowicz, J. Zdrada, *Lubomirski Andrzej (1862–1953)*, [w:] PSB, t. XVIII/1, z. 76.

Aneks

Tabela 1

Udział ziemian w przemyśle galicyjskim w świetle *Skorowidza przemysłowo-handlowego Królestwa Galicji*, wyd. I za rok 1906, Lwów 1906

Gałąź przemysłu	Ogólna liczba zakładów	Zakłady ziemiańskie (własność, współwłasność, dzierżawa)*
1	2	3
Węgiel kamienny	5	1
Węgiel brunatny	4	2
Kopalnie nafty	169	19
Wydobycie torfu	39	22**
Huty rudy cynkowej	3	1
Kamieniołomy	220	18
Kamienie młyńskie, toczydła i oselki, marmury meblowe	21	1
Wydobycie alabastru, porfiru, trachitu, granitu i marmuru	14	4
Wapienniki	87	5
Fabryki gipsu, gipsowe wyroby	49	4
Piasek kwarcowy	11	4
Kopalnie gliniek ogniotrwałych	14	10
Szuter	291	5
Cegielnie	482	81
Produkcja cegły szamotowej	6	2
Dachówka gliniana	63	28
Dachówka cementowa	100	18
Cementowe i betonowe wyroby	76	3
Huty szkła	17	3
Rury drenarskie	94	68
Żłoby cementowe	2	1
Odlewnie żelaza i metali	41	1
Maszyny, maszyny rolnicze i narzędzia	117	1
Sadownicze narzędzia	2	1
Wyrąb lasu	92	3
Tartaki	591	90
Impregnowanie drewna	5	1

Tabela 1 (cd.)

1	2	3
Parkiety i deszczułki posadzkowe	22	2
Wyrób mebli specjalnych	40	1
Wyrób beczek	14	1
Wyrób deszczulek i paczek transportowych	12	1
Koszykarstwo	78	2
Skórzane wyroby galanteryjne	10	1
Przygotowanie surowców	45	1
Różne wyroby tkackie	77	2
Portiery, chodniki, fartuchy, worki, kanwy	14	1
Tkactwo zbytkowne	28	5
Hafciarstwo i koronkarstwo	73	3
Wykańczalnie wyrobów tkackich	50	3
Masa i papa drzewna	4	1
Fabryki papieru	11	1
Wyrób tektur	8	2
Różne wyroby papierowe	36	1
Benzyna motorowa	8	2
Lecznice przetwory, sole mineralne, bandaże	30	1
Destylarnie nafty	74	6
Parafina	15	3
Węgiel retortowy i drzewny	6	2
Terpentyna, farba do podłóg, lak	21	3
Klej, kostny tłuszcz	14	1
Nawozy sztuczne	27	1
Oleje mineralne, wazelina, smary	44	2
Oleje roślinne	249	1

U w a g a: wykaz opracowano na podstawie skonfrontowania danych ze *Skorowidza* z wykazem właścicieli dóbr tabularnych. W tabeli umieszczono jedynie właścicieli majątków ziemskich, sklasyfikowanych jako ziemian (właściciele, dzierżawcy dóbr ziemskich, osoby związane z rolnictwem, narodowości polskiej, arystokraci, pochodzenia szlacheckiego lub akceptowane przez środowisko ziemiańskie).

* W wykazie nie umieszczono zakładów należących do Habsburgów.

** Nie uwzględniono dwóch zakładów z obszarów dworskich, których właścicieli nie udało się ustalić.

Ź r ó d ł o: *Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi*, wyd. I za rok 1906, Lwów 1906.

Tabela 2

Wykaz większych prywatnych posiadłości ziemskich w powiecie tarnobrzesckim w 1922 r.

Właściciel	Folwark	Gmina	Zakłady
1	2	3	4
Ks. Jerzy Lubomirski z Charzewic	Brandwica	Brandwica	Brak
	Charzewice z folwarkiem Górki	Charzewice	Ręczny wyrób dachówek cementowej, zniszczona gorzelnia, tartak, młyn motorowy
	Dąbrowa Rzeczycka	Dąbrowa Rzeczycka	Brak
	–	Jamnica	Brak
	–	Jastkowice	Brak
	Musików	Brandwica	Brak
	Wola Rzeczycka	Wola Rzeczycka	Brak
	Pilchów	Pilchów	Brak
	–	Rozwadów	Brak
	Rzeczyca Długa	Rzeczyca Długa	Zniszczone: gorzelnia, tartak i młyn
	–	Rzeczyca Okrągła	Brak
Turbia	Turbia	Zniszczona gorzelnia	
Bar. Jan Gotz-Okocimski z Okocimia	Brzózka	Chwałowice	Brak
	Chwałowice	Chwałowice	Brak
	Łupinów	Wrzawy	Brak
	Dąbrowa Wrzawska	Wrzawy	Brak
	–	Nowiny	Brak
	–	Radomyśl	Brak
	Sadowie	Wrzawy	Młyn w dzierżawie
	–	Żabno	Brak
	Skowierzyn	Skowierzyn	Fabryka parowa cegły i dachówek
Zbigniew Horodyński ze Zbydniowa	–	Kotowa Wola	Brak
	–	Majdan Zbydniowski	Brak
	Zbydniów	Zbydniów	Gorzelnia

Tabela 2 (cd.)

1	2	3	4
Hr. Zdzisław Tarnowski z Dzikowa	Chmielów	Chmielów	Młyn parowy, tartak, cegielnia
	–	Cygany	Brak
	–	Dęba	Brak
	Dzików	Dzików	Gorzelnia
	Jadachy	Jadachy	Brak
	–	Kajmów	Brak
	Miechocin	Miechocin	Brak
	–	Rozalin	Brak
	–	Sielec	Brak
		Sobów	Brak
	Stale	Stale	Tartak i eksploatacja torfu
	–	Tarnobrzeg	Browar
	–	Tarnowska Wola	Brak
	Wielowieś	Wielowieś	Zniszczona gorzelnia
Hr. Zofia Tarnowska z Dzikowa	–	Żupawa	Brak
	–	Krawce	Brak
	Miechocin	Miechocin	Brak
	Mokrzynów	Mokrzynów	Brak
Hr. Artur Tarnowski z Dzikowa	Mokrzynów	Mokrzynów	Gorzelnia nieczynna od 8 lat
Roża z hr. Tarnowskich hr. Tyszkiewiczowa z Dzikowa	Trześć	Trześć	Brak
Hr. Maria Tarnowska z Dzikowa	Zakrzów	Zakrzów	Brak
Kopel Biegeleisen (1/2), Etta Necha z Biegeleisenów Lieblichowa (1/2) z Nagnajowa	Nagnajów	Nagnajów	Brak
	–	Siedleszczany	Brak
	–	Machów	Brak
Nachum Kanarek (17/20), Izaak Potok (3/20) z Pniowa, poczta Antoniów, pow. Tarnobrzeg	Pniów	Pniów	Gorzelnia nieczynna
	Zalesie Pniowskie	Pniów	Brak

Tabela 2 (cd.)

1	2	3	4
Stanisław Dolański z Baranowa	Baranów	Baranów	Gorzelnia
	–	Knapy	Brak
	–	Suchorzów	Brak
	Dymitrów Mały	Dymitrów Mały	Brak
	Durdy	Durdy	Brak
	Skopanie	Skopanie	Gorzelnia
	Wola Gołego	Wola Gołego	Brak
Seweryn Dolański z Grębowa	Grębów	Grębów	Cegielnia parowa, wyrób dachówki cementowej, gorzelnia, młyn parowy i tartak
	–	Jamnica	
	–	Krawce	Brak
Anna Griesswald z Michałków z Dąbrowicy	Potok w Dąbrowicy	Dąbrowica	Brak
	–	Wola Gołego	Brak
Jan Griesswald, małoletni spadkobierca po Romanie Griesswaldzie z Dąbrowicy	Józefów w Dąbrowicy	Dąbrowica	Gorzelnia
Bar. Antoni Gotz-Okocimski z Okocimia	Zaleszany	Zaleszany	Gorzelnia
	–	Motycze Szlacheckie	Brak
	Sadowie	Wrzawy	Brak
Salomon Korn z Motycza Szlacheckiego	Motycze Szlacheckie	Motycze Szlacheckie	Brak

Źródło: AP Rzeszów, Starostwa Powiatowe w Rzeszowie, sygn. 82, Wykaz większych posiadłości prywatnych w powiecie Tarnobrzeg, Tarnobrzeg, 18 I 1922, k. 5–8.

Tabela 3

Wielkość zatrudnienia w wybranych zakładach ziemiańskich w 1912 r.

Miejscowość	Właściciel	Zakład	Zatrudnienie
1	2	3	4
Bobrek k. Oświęcimia	Ks. Maria Ogińska	Cegielnia	60
Bogoniowice	Hr. Ludwika Bobrowska	Kamieniołom	25–40
Bolanowice	Drohojowscy	Rafineria spirytusu	12–16

Tabela 3 (cd.)

1	2	3	4
Budy Tarnowieckie	Sanguszkowie	Pierwsza tarnowska cegielnia i tartak parowy	130
Chlebów	Hr. Koziebrodzczy Szczęsny i Olga	Młyn parowy	12
Dobrzechów	Hr. Władysław Michałowski	Cegielnia	100–150
Grzymałów	Hr. Pinińscy	Młyn	55
Hnizdyczów	Hr. Henryk Starzeński	Fabryka wyrobów betonowych i skład	60
Kołodziany	Ludwik Horodyski	Fabryka drożdży	20
Krzeszowice	Potoccy	Cegielnia	40
Libusza	Hr. Adam Skrzyński	Rafineria nafty	100
Lwów	Ks. Andrzej Lubomirski	Fabryka maszyn i odlewnia żelaza	40–50/ 160–200
Miżyniec	Ks. Mara Lubomirska	Gorzelnia	4
Narol	Książ Julian Puzyna	Gorzelnia	6
Nawojowa	Hr. Adam Stadnicki	Tartak parowy	20
Osiek	Oskar de Rudno Rudziński	Browar	12
Potylicz	Hr. Roman Potocki	Węgiel brunatny, kopalnia	60

Źródło: *Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi*, wyd. II za rok 1912, Lwów 1912.

Tomasz Kargol

Landowners and the industrialization of Galicia at the turn of the 19th and 20th centuries (until 1918)

Summary

Article presents the attitude of gentry to the industrialization of Galicia in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. This problem hugs the commitment in non-agricultural sectors of industry territorial capital, the industrialization territorial properties, functioning the chosen of properties and institutions as well as works of gentry at industrial organizations. The traditional branches of food industry in territorial properties predominated: the distillery, the breweries, the flour-mills, basing on own materials of earthly goods as well as wood

industry. Few aristocrats, as count Andrew Potocki from Krzeszowice, duke Andrew Lubomirski from Przeworsk and count Eduard Mycielski, invested in heavy industry (mining, metallurgy) and machine. Devoid industrial institutions properties in Galicia overweighed, or be possessing only distilleries, mills, sawmills brick-yards. The activity of gentry did not influence on industrialization of country. Many landowners was however engaged in activity of organization popularizing the industrialization or it sat down in powers of joint-stock companies. Showed on this field with special activity duke Andrew Lubomirski.